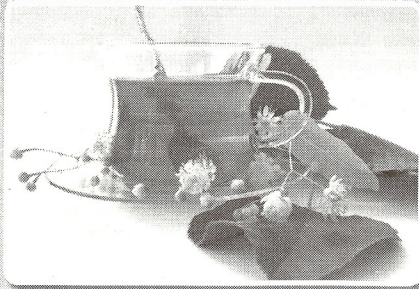

मानवी हस्तक्षेपानं वेगानं ढासळत चाललेला निसर्गाचा समतोल; पूर, दुष्काळ, हवामानातले बदल अशा कितीतरी गोष्टींतून धोक्याची सूचनाच देत असतो. भयंकर प्रदूषण, बेसुमार जंगलतोड, जमिनीची वाताहत अशा मानवी कृत्यांमुळेच निसर्गाची अतोनात हानी झाली आहे आणि होत आहे. या सगळ्याकडे सजगतेनं पाहून पर्यावरणाचा न्हास थांबवण्यासाठी प्रयत्न करणं ही आपल्या सर्वांचीच जबाबदारी आहे. त्यासाठी गरज आहे ती आपलं आयुष्य पर्यावरणपूरक बनवण्याची. मुख्य म्हणजे याची सुरवात प्रत्येकानं स्वतःपासूनच करावची आहे. कारण पर्यावरण रक्षणासाठीचं आपलं एक पाऊलही लाखमोलाचं ठरणार आहे. हे प्रयत्न कसे असावेत, कोणत्या प्रकारचे असावेत याविषयी मार्गदर्शन करणारी ही लेखमाला.

थोडे बदलूया... निसर्गासाठी!

पर्यावरण रक्षणासाठी आपणही आपल्या परीनं हातभार लावू शकतो. मुख्य म्हणजे, पर्यावरण रक्षण करायचं म्हणजे झाडं लावायची, असं नसून रोजच्या आहार-विहारात थोडे बदल करूनही आपण निसर्गाचं संवर्धन करू शकतो. सुरवात आपल्या रोजच्या चहापासूनही करता येईल. कशी ते जाणून घेऊया.

निसर्ग संवर्धन, पर्यावरण वाचवणं म्हटलं की आपल्याला एकमेव मार्ग चटकन सुचतो तो म्हणजे 'झाडांची लागवड' करण्याचा! बारा वर्षांपूर्वी 'इकॉलॉजिकल सोसायटी' चा कोर्स घेत असताना या माझ्या समजाला पूर्ण तडा गेला. अर्थात लागवड करणं पूर्ण चुकीचं आहे असं नाही. परंतु झाडं लावून निसर्ग वाचवण्यापेक्षा, कितीतरी पटींनी अधिक फायदे निसर्गाला मिळवून देण्याचे इतर अनेक उपाय मला तिथे कळले. झाडं लावणं कुठे चुकीचं ठरतं, लागवडीबद्दल योग्य निर्णय कसे घ्यावेत इत्यादी गोष्टी आपण पुढच्या एखाद्या लेखात बघणारच आहोत. परंतु आता आपण त्याहीपेक्षा काही महत्त्वाचे उपाय बघणार आहोत. अगदी प्रत्येक जण 'झाडं लावायला जागा नसतानाही' करू शकेल अशा साध्या गोष्टींपासून आपण सुरुवात करू.

प्रत्येकजण आपापल्या कुवतीनुसार गरजा भागवून एका ठरावीक प्रकारची जीवनशैली जगत असतो. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा भागवण्याची प्रत्येकाची पद्धत निरनिराळी असते. त्यानुसार आपल्याकडे कनिष्ठ, मध्यम, उच्च असे काही वर्गही आढळतात. परंतु या तीनही वर्गांची

मूलभूत गरजांपलीकडे जाऊन ऐषोआरामाची साधनं मिळवण्याची धडपड अमर्याद असते. अपवाद असतातच, परंतु बहुसंख्यांना जे जे आपल्याकडे नाही त्या सगळ्याची प्रचंड ओढ असते. त्यामुळे जास्तीत जास्त पैसे कमावण्याची ईर्षा कधीच कमी होत नाही. गरजांच्या पलीकडे जाऊन आनंद मिळवण्याचे मार्ग पूर्वीपेक्षा आता कितीतरी पटींनी वाढले आहेत. पूर्वीची माणसं मूलभूत गरजा भागवण्यातच आनंद घेत असत. परंतु आता मात्र माणसाला मूलभूत गरजा भागवण्यासाठीच पैसा कमवावा लागतो, अशी पद्धत रूढ झाल्यानं त्याला करमणुकीसाठी वेगळे मार्ग शोधवे लागतात. कारण बऱ्याचदा पैसा कमावण्यासाठी 'काम' करावं लागतं आणि हाच जरा नाखुषीचा मुद्दा असतो! या सगळ्यात मानसिकतेचा मुद्दा जरी महत्त्वाचा असला तरी जास्तीत जास्त पैसा म्हणजे जास्तीत जास्त उपभोग किंवा आनंद हे समीकरण सर्रास रूढ झालेलं दिसतं. आता मूळ मुद्द्याकडे येऊ या. या सगळ्या 'उपभोगां'मुळे किंवा अगदी 'गरजा' भागवण्याच्या विविध पद्धतींमुळे निसर्ग कसा बदलत जातो किंवा त्याचं कसं नुकसान होत असतं, ते आता आपण बघणार आहोत.

प्रत्येक जण रोजच्या जगण्यात गरज म्हणून, सोय म्हणून, आराम म्हणून अनेक गोष्टी, साधनं वापरत असतो. त्या सगळ्या कशा येतात, कशा तयार होतात, कुठून येतात हे आपण पाहू या. पहिला 'अन्ना'चा भाग बघूया. भारतीय आहारचे मुख्य भाग म्हणजे धान्य, डाळी, भाजीपाला. हे सगळंच शहरांपासून दूर गावांत पिकतं. तिथून ते आपल्यापर्यंत शहरात जसंच्या तसं पोचतं खरं परंतु खूप मोठी वाहतूक करून! कल्पना करा; शहरातल्या प्रत्येकानं स्वतःपुरती भाजी स्वतः उगवायचं ठरवलं तर केवढं मोठं प्रदूषण टळू शकेल. सवयीनुसार मनात विचार येतोच. 'प्रॅक्टिकली' हे शक्य नाही. परंतु निदान प्रत्येकानं ५ ते १० टक्के जरी मदत केली तरी आपण काही एका प्रमाणात तरी प्रदूषण कमी करू शकू. आहारात सर्वांत कमी वापरल्या जाणाऱ्या मिरचीपासून आपण सुरुवात करू शकतो का ?

स्वयंपाकघरात केवळ उगवून जशाच्या तशा खाण्याच्या गोष्टींव्यतिरिक्त अनेक गोष्टी थोड्याफार प्रमाणात प्रक्रिया करून येतात. उदा. चहा, साखर, कॉफी इत्यादी. हा चहा आपल्यापर्यंत कसा पोचतो हे बघूया. चहा आहे खरं तर एक झाडच. परंतु

तो मोठ्या प्रमाणात उगवण्यासाठी खूप मोठ्या प्रमाणात जंगलं साफ केली जातात. मग त्याची पानं खुडून कारखान्यात पाठवली जातात. तिथे ती वाळवून खोक्यात भरली जातात. चहाचं खोकं बनवण्याचीही स्वतंत्र प्रक्रिया इथे वेगळी सांगता येईल. कागदापासून खोकं बनवण्यासाठी खूप मोठ्या प्रमाणात झाडांची कत्तल होते. त्यावर नाव, किंमत, घटक इत्यादी गोष्टी छापण्याकरता शाईची निर्मिती आवश्यक असते. ती बनते पेट्रोलियमसारख्या पदार्थापासून! इथे समुद्रातलं ड्रीलिंग आलं. या सगळ्या इंस्ट्रुमेंट म्हाटल्या की त्यांच्यातून बाहेर पडणाऱ्या घन कचऱ्याचा आणि सांडपाण्याचा प्रश्न आला. एवढं करून चहाची ही खोकी कारखान्यापासून आपल्यापर्यंत पोचवण्यासाठीही बरीच वाहतूक केली जाते. या वाहतुकीमुळे फक्त स्थानिक प्रदूषण वाढतं असं नाही. यात वाहन प्रकार बनवतानाच्या देखील शेकडो प्रक्रिया गृहीत धराव्या लागतील.

हे तर फारच क्लिष्ट होत चाललं आहे. हो ना? आपण ते खाली दिलेल्या आकृतीतून समजून घेऊ.

ही आकृती आपल्याला काय सांगते? तर 'चहाचं जीवनचक्र'. अर्थात, लाईफ सायकल ऑनॅलिसिस!

याप्रमाणे प्रत्येक वस्तूचं जीवनचक्र मांडता येतं. अन्न, वस्त्र, निवाऱा या तिन्ही मूलभूत गरजांकरता लागणाऱ्या अनेक वस्तूंचं तसंच टीव्ही, मोबाईल, घड्याळ, पेन अशा अनेक सोयी-सुविधांचंही जीवनचक्र मांडता येतं. हे मांडलं तर असं दिसतं की कुठल्याही वस्तूचा कच्चा माल तर नक्की निसर्गातूनच येतो. त्यामुळे जसजशी गरज वाढेल तसतसं कच्चा माल उपसण्यामुळे निसर्गाचं नुकसानही वाढत जाणार आहे. वाहतूक वाढली की प्रदूषण वाढणार आहे. शिवाय वाहतुकीच्या प्रत्येक वाहन प्रकाराचंही असंच जीवनचक्र मांडता येईल!

ही सगळी असंख्य जीवनचक्रं लक्षात घेता,

आपण रोजच्या वापरातल्या साध्या साध्या वस्तू आपल्यापर्यंत पोचण्यासाठी निसर्गात केवढा मोठा बदल करत असतो, हे समजेल. साहजिकच आपण जर आपल्या गरजा कमी ठेवल्या तर हे बदल कमी होतील. 'गरजा कमी ठेवायच्या म्हणजे काळाच्या मागे राहायचं का?' असं वाटणंही साहजिक आहे. तर अगदी तसंच नाही. किंवा तसंच असलं तरी ते वाईट नाही. उलट निसर्गाकरता चांगलंच आहे, हे समजून आपली मानसिकता बदलायची गरज आहे. म्हणजे काय करायचं तर आपली 'गरज' आणि 'हाव' यातला फरक ओळखायचा. 'अहो, म्हणजे काही मौजमजा करायचीच नाही का?' तर असंही नाही. फक्त ती मजा मिळवण्याचे मार्ग बदलायचे. गरज आणि उपभोग यांतला उंबरठा ज्याचा त्यानं ठरवावा. प्रत्येक माणसानं आपल्या मर्यादा 'आनंदांनं' ठरवल्या तर नवनवीन गोष्टी उपभोगता 'न' येण्याचा न्यूनगंडही राहणार नाही.

पृथ्वी एकच आहे. तिच्यातून सतत आपण घेतच राहिलो तर कधीतरी तिची संसाधनं संपुष्टात येणार, हे उघड आहे. खनिज तेलाचं अगदी जिवंत उदाहरण आहे. खनिज तेलासारख्या अजून तरी क्षय, म्हणजे जे नव्यानं हव्या त्या काळात निर्माण करता येत नाही अशा साठ्यांचा वापर कमी करणं, हेच मानवजातीच्या हिताचं आहे, हे प्रत्येकानं जाणायला हवं.

पृथ्वीकडून फक्त घेत राहण्यापेक्षा तिला देतही राहिलो तर आपण आपली संसाधनं चिरंतन वापरू शकू. काही संसाधनांबाबत आपण नशीबवान आहोत. ती 'नूतनीकरणक्षम' आहेत. म्हणजे ती थोड्या काळात नव्यानं निर्माण करता येतात. उदा. झाडं, जंगल, पाणी इत्यादी. अशी संसाधनं नूतनीकरण करत राहून वापरत राहिलो तर फार काहीच हरकत नाही. शक्य असेल तिथे प्लॅस्टिक, धातू टाळून लाकडाचा वापर करावा. जेवढं लाकूड वापरणार असू तितक्याच पर्तीत लागवड करावी

किंवा निसर्ग राखावा.

अनूतनीकरणक्षम साठ्याचा न्हास कमी करायचा असेल किंवा वाहतुकीमुळे होणारा पर्यावरणाचा न्हास कमी करायचा असेल तर शक्यतो स्थानिक स्तरावर बनलेल्या वस्तूंना प्राधान्य द्यायला हवं. 'वापरा आणि फेका' (यूज अँड थ्रो) वस्तू तर पूर्णपणे टाळायला हव्यात. उलट वस्तूंचा पुनर्वापर करायला हवा. वापर पूर्ण झाल्यावर चक्रीय पुनर्वापर (री-सायकलिंग) व्हायला हवा. हा चक्रीय वापरही पर्यावरणपूरक म्हणजे इंधन न वापरता झाला तर उत्तम! या वस्तूंचा वापर एकदा संपला की, ती वस्तू जर कुजू शकणारी (बायोडीग्रेडेबल) असेल तर सोन्याहून पिवळं! ती मातीत मिसळता येते. परंतु कुजू शकणारी नसेल तर परत एकदा चक्रीय पुनर्वापराकरता बाहेर कुठेतरी नेऊन देता येते. अशा रीतीनं एखाद्या वस्तूचा प्रवास जास्तीत जास्त पर्यावरणपूरक करता येतो.

आता मघाशी पाहिलेलं चहाचं उदाहरण पाहूया. हा चहा पर्यावरणपूरक कसा करता येईल ते बघू. यात वेगवेगळ्या पायऱ्या आहेत. एक तर चहाचं झाड अंगणात लावता येईल. दुसरा पर्याय आहे, स्थानिक स्तरावर बनवलेला चहा आणणं. तिसरा पर्याय म्हणजे तो चहा वेष्टणाशिवाय, 'सुटा' आणता येईल किंवा फक्त कागदाच्या वेष्टणात ठेवलेला चहा आणता येईल. मुद्दा असा आहे की, पर्यावरणपूरक जगण्याच्या अनेक पायऱ्या आहेत. आपल्याला त्यातल्या किती चढायच्या हे आपण सारासार विचार करून ठरवायला हवं. जगायचं तर निसर्ग बदलूनच जगावं लागणार हे शास्त्रच सांगतं. सुखसोईदखील प्रत्येकालाच हव्या असतात. पण त्या मिळवताना पर्यावरणाचा किती वापर अथवा न्हास करायचा हा विवेक प्रत्येकानं करायला हवा!

